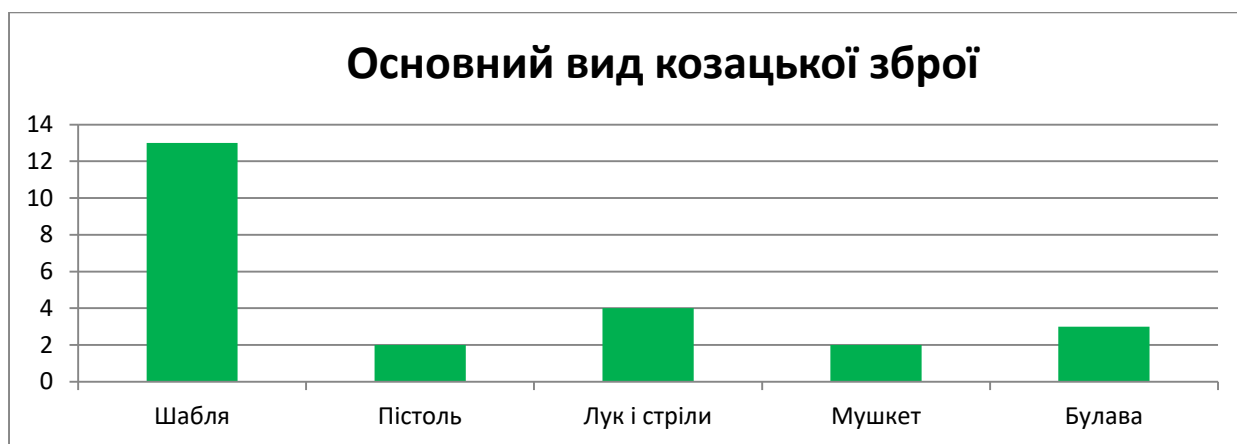

Вступ

Актуальність. Ось вже шостий рік Україна веде боротьбу з ворогом на Сході України, вже шостий рік ми втрачаємо кращих українців у цій несправедливій і підступній війні. Саме в такі важкі історичні моменти ми маємо звернути увагу на наше славне минуле, в якому можна знайти відповіді на сучасні складні запитання, які перед нами постали. Адже в черговий раз переконуєшся, що „історія вчить, що нічого не вчить”. Тому наш погляд ми звернули на період козацтва. Це сталося не випадково, адже Черкащина стояла біля витоків українського козацтва як феномену. Саме тому історія козацтва в нас – на Черкащині, завжди є актуальною. Відвідавши влітку Гайдамацький став в Холодному Яру, ми дізналися, що тут козаки в минулому святили свою зброю для боротьби з ворогом. Залишилася ця традиція й нині. Після цього з новим сенсом зазвучали слова „Черкащина – місце сили”, адже вона поєднала в собі генезис козацтва та духовність Холодного Яру. Без цього синтезу духовності та козацької звитяги неможливо подолати ті перепони, які виникли нині на шляху України до державотворення. Ще більше тема козацтва для нас актуалізувалася в цьому навчальному році, коли ми розпочали вивчати предмет „Захист України”. Одна з перших тем, яку ми вивчали – історія українського війська. В ході вивчення цієї теми ми відвідали експозицію відділу історії Черкащини XIV – поч. XX ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею. Тут представлено у повному спорядженні козацький бойовий кінь та козацьке озброєння (рушниця, лук та стріли у сагайдаку). Все це змусило задуматися, якою ж зброєю воювали козаки? Що сприяло успіху їхніх військових кампаній? З цією метою ми вирішили провести опитування серед учнів школи і з’ясувати думку дітей щодо стереотипних уявлень щодо українського козацтва. В результаті проведеного опитування виявилось, що дитяче уявлення про козаків породжене здебільшого кінофільмами та зображеннями в підручниках.

Першим етапом нашої роботи над дослідженням стало звичайно планування. Ми обговорили з вчителем етапи дослідження, методи збору інформації, очікувані результати, терміни виконання цих заходів. Було вирішено провести на цьому етапі

опитування, про яке йдеться вище. За результатами опитування ми склали діаграми, які відображають стереотипне уявлення учнів про козацтво.

Як бачимо більшість опитаних (54%) все ж таки вважають, що основним видом зброї козаків була шабля, при цьому лише 17 % опитаних вважають, що козаки використовували вогнепальну зброю. Основним родом козацьких військ більшість респондентів (42%) назвали кінноту. Всі ці дані остаточно переконали нас в тому, що наше дослідження є дійсно актуальним.

Наступним етапом стало збирання первинної інформації з літератури, інтернет-джерел та літописів, перегляд відеоматеріалу, що стосується обраної теми.

На *третьому етапі* дослідження дійшла черга до обробки отриманої інформації та викладу матеріалу на папері.

Четвертий етап полягав в аналізі та узагальненні отриманої інформації.

На заключному *п'ятому етапі* нашого дослідження ми на основі аналізу та узагальнення отриманої інформації сформувавши висновки, до яких дійшли, досліджуючи дану тему.

Об'єктом дослідження стало козацьке озброєння, що дало змогу українському війську вдало вести бойові дії проти таких сильних супротивників як Річ Посполита,

Кримське ханство, Османська імперія, Московія та інших. Причому військова стратегія козаків випереджувала в своєму розвитку вищеперераховані держави, про що свідчать ряд перемог козацьких військ.

Хронологічні межі охоплюють період XVII – XVIII ст. – період становлення та зміцнення козацтва як окремого соціального прошарку та творця української козацької державності.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що свого часу входили до складу Речі Посполитої та Московської держави протягом досліджуваного періоду.

Мета роботи передбачає на основі джерельної бази та сукупності документальних матеріалів, які дійшли до нашого часу дослідити та систематизувати види козацького озброєння.

Для дослідження обраної мети поставлені такі **завдання**:

– дослідити способи та особливості використання козаками вогнепальної зброї під час бою;

– проаналізувати причини такого успішного використання вогнепальної зброї саме козаками;

– охарактеризувати артилерію козацького війська;

– з'ясувати місце і роль холодної зброї в арсеналі козацтва;

– виокремити фортифікаційні вміння козацького війська.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі систематизовано козацьке озброєння і чітко визначено його важливість для козацького війська.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані при розробці широкого кола питань з історії України XVII-XVIII ст., узагальнюючих праць та навчальних посібників.

Вогнепальна зброя на службі в козаків

Основним родом козацького війська була піхота. Головною зброєю цього війська стала вогнепальна зброя (мушкет, гармата) (див. додаток А). Пріоритет вогнепального озброєння для козацької піхоти був обумовлений потребою послабити, а у поєднанні її з рухомим табором з возів – і звести нанівець тактичну перевагу татарської та польської кінноти. Висока динаміка бою, яка створювалася кіннотою ворога, вимагала від українських піхотинців високої майстерності у застосуванні вогнепальної зброї і передовсім скорострільності, влучності, безперервності та максимальної щільності мушкетно-артилерійського вогню. Дбаючи про останнє, запорожці досягли досконалості у технічній експлуатації та бойовому застосуванні вогнепальної зброї. Вони повністю реалізували технічні можливості вогнепальної зброї тих часів [9, 7].

Отже, перелічимо чинники, що забезпечили використання вогнепальної зброї в козацькому війську на високому професійному рівні.

1. Висока особиста підготовка козака з питань балістики, ретельної пристрілки зброї та надбання великих навичок у влучній стрільбі [6, 16].

2. Скорочення часу на підготовку мушкета до стрільби. Торкаючись майстерності козаків як стрільців, венеціанський посол до Б. Хмельницького А. Віміна записав (1650 р.), що бачив на власні очі, як козаки „гасять кулею свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями” [12, 17]

Щоб підготувати до стрільби мушкет в XVI ст. з гнотовим замком, треба було виконати 80 операцій, а мушкет середини XVII ст. з ударним кремінним замком – 12. При цьому основна частина часу витрачалася на заряджання мушкета.

Знахідки козацької зброї та спорядження, виявлені І. Свешніковим під час розкопок місця Берестецької битви (1651 р.), свідчать, що українські стрільці завчасно готували набой (ладунки) до мушкетів. Кожний ладунок – це порція пороху з кулею, упакована в паперовий мішечок (прототип сучасного патрона). Останній вкладався у чашечку ладівниці (пристрій зі спаяних коротких трубок, що нагадує бджолиний стільник), яка у шкіряному футлярі закріплювалася на поясі стрільця. Досвід західноєвропейського воєнного мистецтва другої половини XVII ст. свідчить,

що стрілець з мушкета з ударним кремінним замком за час бою робив 24-36 пострілів. Знайдені козацькі ладівниці розраховані саме на цю кількість набоїв [9, 6].

Згідно з універсалами Б. Хмельницького кожен козак, вирушаючи у похід, повинен був мати при собі 5 фунтів (2 кг) пороху і 5 кіп (300 шт.) куль – боєприпаси, розраховані (з урахуванням скорострільності) на 2,5 години безперервного вогню, а набої в ладівниці – на 15 хвилин. Наявність готових до використання обладунків скорочувала час на підготовку мушкета до бою, що підвищувало скорострільність та влучність вогню [3, 120]. За висновками І. Свешнікова, польська армія на той час не мала ладівниць.

3. Мінімальна глибина побудови розімкнутого багатшеренгового (батового) строю козаків-мушкетерів на полі бою. Оскільки для заряджання мушкета витрачалось досить багато часу, то для забезпечення безперервності вогню мушкетери вели його почергово у складі шеренг. Кількість шеренг перебувала у прямій залежності від досконалості мушкета та навичок стрільців і визначалась проміжком часу, за який шеренга, що зробила постріл, встигала приготуватись до наступного пострілу, поки інші вели вогонь. Так, при використанні мушкета з гнотовим замком стрій мушкетерів мав 8-10 шеренг, а мушкета з кремінним ударним замком – 4-5 шеренг [13, 2].

Застосування ладівниць у поєднанні з високою вмільстю дозволило козацькій піхоті зменшити цей стрій до 3 шеренг. Така побудова козацької піхоти дозволяла, при забезпеченні безперервності вогню, залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і цим створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, така побудова піхоти зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню ворога і відповідала вимогам нової лінійної тактики, яка зародилася у західноєвропейському військовому мистецтві наприкінці Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр).

Батовий стрій козацької піхоти дозволяв робити до 6 пострілів за хвилину. Перша шеренга після проведення пострілу робила два кроки назад (а дві інші – крок уперед), висипала до ствола мушкета набій, взятий з ладівниці, притискувала його шомполом (паперовий мішечок, очевидно, використовувався як пиж), робила крок уперед, зводила курки замків, готувала натруски. Робила ще крок уперед, готувалась

до стрільби, насипала з натруски запалювальний порох на полицю замка і, прицілившись, стріляла. Виконання всіх цих операцій здійснювалось за відповідними командами. Розрахунки свідчать, що шеренга, яка зробила постріл, була готова до наступного через 30 секунд.

Існують повідомлення, що козацька піхота для підвищення швидкострільності перетворювала батовий стрій на своєрідну технологічну лінію – перша шеренга стріляла, а дві інші – заряджали мушкети. Але ефективність досягалась за умов однотипності зброї, при цьому швидкострільність збільшувалася майже вдвічі [11, 99].

Для здійснення чіткого управління вогнем та маневруванням батового строю, а також зменшення людських втрат від артилерії ворога стрільба велась позагонно, тобто у кожній шерензі стояв загін із 50 піхотинців. Оскільки тактичний підрозділ Війська Запорозького із 500 осіб поділявся на 10 загонів, то він міг розгорнути на полі бою три тришеренгові групи вогню по 150 козаків-піхотинців у кожній. Залежно від ситуації ці групи могли мати бойовий порядок в одну, дві і три лінії або утворити триангулу (трикутник).

4. Використання найсучаснішої зброї. Знахідки вогнепальної козацької зброї на місці Берестецької битви та висновки І. Свешнікова, який дослідив її, свідчать, що українська піхота в середині XVII ст. була вже озброєна найсучаснішими мушкетами з ударним кремінним замком, хоча були ще також і мушкети з колісним замком. Використовувалися (переважно кіннотою) також різновиди мушкета: карабін (полегшений варіант) та бандолет (вкорочений варіант). Знахідки зброї також свідчать, що в бою нарівні з мушкетом використовувалася мисливська рушниця-аркебуза (значно легша від звичайного мушкета, вона мала художнє оформлення приклада). Калібр ручної вогнепальної зброї, яку мала українська армія, коливався у межах 10-20 мм, а довжина ствола – 1-1,6 м.

Значна частина знайдених на Берестецькому полі бою мушкетів має вже нарізні стволи. Дальність прицільної стрільби такої зброї складала 800-900 кроків. Але була утричі меншою, оскільки для його заряджання витрачалось утричі більше часу. Викликано це було тим, що при зарядженні мушкета з нарізним стволом використовувалася та ж кругла куля, але для покращання обтюрації (закупорювання)

ствола її треба було обгорнути просаленою ганчіркою-пластирем і заштовхати потужними ударами шомпола, на що витрачалось досить багато часу [13, 6-7].

Пістоль з колісним та кремінним ударним замками українською піхотою не використовувався, а був на озброєнні кінноти. Кожен кіннотник мав два пістолі в кобурах при сідлі і два за поясом.

Під час бойових дій при обороні укріпленого табору козаки-піхотинці використовували важку фортечну рушницю-гаківницю – калібром від 25 до 31 мм і довжиною ствола від 1 до 2,5 м. Залежно від довжини вона поділялась на півгак, гак або повний гак та подвійний гак. З розвитком полкової артилерії та вдосконаленням мушкета ця зброя була витіснена з козацького війська і використовувалась переважно гарнізонами міст (фортець) при їх обороні [4, 6].

Залежно від наявності зброї кожен козак мав відповідне спорядження. Крім уже згаданої ладівниці, на поясі українського піхотинця під час бою були: порохівниця із запасом пороху для набоїв, натруска (мала порохівниця) з дрібним запалювальним порохом, торбинка з кулелійкою та кулями, шомпол та крейцер. Для накручування пружини колісного замка мушкетер мав при собі спеціальний ключ. З лівого боку на поясі козака-мушкетера закріплювалася шабля. У складі обозу козак мав 5-6 мушкетів, запас пороху, свинцю та необхідний інструментарій для технічного обслуговування зброї. Мушкети та пістолі зберігались і перевозились у шкіряних футлярах [7, 132].

Отже, вогнепальна зброя козацького війська відігравала важливу роль та була основою для ведення військових дій. Слід відмітити, що козацька вогнепальна зброя характеризувалася сучасністю та ефективністю. Ефективність була досягнута завдяки унікальному козацькому способу ведення бою, коли перші шеренги ведуть вогонь, а наступні заряджають набої.

Козацька артилерія

В середині XVII століття зростає роль артилерії під час військових дій. Одночасно відбувся поділ польової артилерії на легку (польову) і важку (артилерію резерву), куди увійшли відповідно гармати малого і великого калібру. Основу польової артилерії козацького війська у першій половині XVII ст. складав фальконет – 3-фунтова (7 см) гармата (*див. додаток Б*). Про широке використання фальконета запорожцями свідчить Боплан, повідомляючи, що на козацькому човні-чайці встановлювалося 4-6 гармат. Питома вага артилерії у такому поході була в межах 100 гармат на кожен тисячу козаків. Якщо врахувати, що під час Хотинського походу 1621 р. Військо Запорозьке, очолюване П. Сагайдачним, мало у своєму складі 40 тис. осіб, а питома вага артилерії у ньому становила більше 12 гармат на кожен тисячу воїнів. Таке забезпечення артилерією серед армій Західної Європи мала тільки шведська. Тож повідомлення джерел про значну вогневу силу запорозьких козаків не є випадковим [15, 85].

Наявність у арсеналі такої великої кількості однотипних фальконетів спростовує існуючу думку про те, що на озброєнні Війська Запорозького були різноманітні, випадкові трофейні гармати. По-перше, вищенаведена кількість однотипних гармат-фальконетів (500 одиниць) можна було або тільки виготовити своїми силами, або централізовано закупити. Трофейні гармати (з турецьких галер та ворожих фортець) не мали нічого спільного з польовою артилерією і використовувалися козацькими гарнізонами міст за своїм призначенням.

Після придушення козацького повстання 1637-1638 рр. проти Речі Посполитої за рішенням польського сейму Базавлуцьку Січ було зруйновано, а її артилерійський арсенал вилучено. Створена під контролем польського війська Микитинська Січ не мала навіть фортечних гармат. Польська залога, що тут розташувалась і складалась із реєстрового козацького полку та загону драгун, мала батарею польової артилерії з трьох гармат-фальконетів.

На початку 1648 р. Б. Хмельницький, розгорнувши формування армії, мав у її складі (квітень 1648 р. більше 8 тис. козаків-піхотинців і більше 20 тис. татарської кінноти), але покращити забезпечення її артилерією йому не вдалося. Жовтоводську

битву Б. Хмельницький розпочав, маючи 15 фальконетів і одну мортиру. Здобуті у цій битві, ще 10 польських гармат (очевидно важких) Б. Хмельницький використав під час Корсунської битви, після завершення якої артилерійський арсенал української армії поповнився ще 30 трофейними польськими польовими гарматами [9, 7].

Подальша розбудова української держави та її збройних сил вимагала створення національного артилерійського арсеналу та розробки нових способів його використання на полі бою.

Як повідомляє Величко після завершення Жовтоводської битви Б. Хмельницький провів в українській армії реорганізацію артилерії. Усі гармати, які на той час мала його армія, він об'єднав у один підрозділ, призначив постійну обслугу, а також сформував, очевидно штаб артилерії зі своїми службами. При цьому гармати малого калібру (фальконети), для забезпечення маневровості та влучності вогню було поставлено (15 одиниць) на двоколісні однокінні лафети, тобто було створено полкову артилерію. Іншу частину гармат (очевидно важких) було переведено в резерв головного командування. Отже, починаючи з травня 1648 р. в українській армії артилерію було перетворено на рід війська. Було створено полкову артилерію (легка польова артилерія та артилерію резерву головного командування (важка польова артилерія). Остання протягом Національно-визвольної війни обмежувалася тридцятьма гарматами. Так, у поході 1649 р. в гетьманському таборі було 24 гармати на четверо коней і дві гармати на шестеро коней [15, 380].

Калібр гармати був пропорційно пов'язаний вагою та кількістю коней для її транспортування, а це свідчить, що важка польова артилерія українській армії теж була однотипною. Це дозволяло здійснити надійну її технічну експлуатацію та обслуговування, централізоване забезпечення боєприпасами та підготовку гармашів, а також організацію ефективного її застосування на полі бою.

На полі бою важка польова артилерія використовувалась шляхом формування батарей на флангах бойового порядку війська та на головних напрямках прориву оборони ворога. Вогонь із гармат важкої польової артилерії вівся переважно ядрами.

Користуючись реєстром української армії 1649 р., у якому занотовано 16 полків у складі 40 тис. козаків, визначимо у ній питому вагу польової артилерії. Оскільки кожен полк мав 6-7 гармат, то загальна кількість полкової (легкої польової) артилерії

була в межах 100-110 фальконетів. Загальна кількість польової артилерії в українській армії, з урахуванням 30 важких гармат, становила 130-140 гармат [5, 125].

Артилерійським арсеналом української армії у перші роки війни було місто Переяслав. Після завершення походів тут зберігались важка польова артилерія та боезапас для неї, а полкова артилерія – у полкових арсеналах. Командуючим артилерією української армії був військовий обозний, який мав штаб артилерії у складі гарматного хорунжого та гарматного писаря. У полковій ланці артилерією керував полковий обозний [5, 380].

Крім польової артилерії, у кожному полку на фортечних валах полкового та сотенних міст було встановлено для їх оборони гармати різних калібрів. Цією артилерією командував начальник гарнізону (комендант фортеці), призначений командуванням полку.

Артилерійський арсенал козацького війська частково створювався за рахунок виготовлення гармат ливарним способом у містах, які були відомі своїм художнім литтям – це Київ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Ніжин та Глухів. Частина гармат закуповувалася за кордоном.

Забезпечення порохом здійснювалося за рахунок національної порохової промисловості. Особливо широко було розвинене в Україні вироблення селітри – основної складової пороху [13, 8].

Отже, висока питома вага полкової артилерії української армії свідчить, що вона була орієнтована на наступальний характер бойових дій, що відповідало національно-визвольній спрямованості воєнної доктрини Української держави середини XVII ст. На кожну тисячу козацького війська припадало біля 4 гармат польової артилерії. Цей показник був максимальним для західноєвропейських армій. Українська армія, створена Б. Хмельницьким, не поступалася в якісному та кількісному артилерійському озброєнні, а також у тактиці його використання на полі бою передовим арміям світу.

Козацька холодна зброя

Використання холодної зброї козаками на полі бою визначалось тогочасними закономірностями. Давалися ознаки українські національні особливості. Так, польський шляхтич А. Кисіль у листі від 11 серпня 1648 р. до канцлера Польщі Ю. Оссолінського повідомляв, що під час його поїздки на переговори з Б. Хмельницьким у районі Гощі відбулася сутичка між його охороною і загonom повстанців, під час якої останній було розгромлено. „Цю юрбу, що розгромили, очолював Красносельський, якийсь шляхтич, і було в ній більше половини служилих, які пустилися на грабіжництво і тому не по-козацькому билися в полі, нападаючи з холодною зброєю, а ці (козаки) відкривали вогонь з самопалів”. Зміст повідомлення та пріоритетність вогнепального озброєння козаків дають підстави вважати, що холодна зброя в українській армії була допоміжною, застосовувалась разом з вогнепальною, а також у випадках коли можливості останньої були вичерпані. До такої тактики використання холодної зброї згодом вдалися всі армії світу.

Для українського піхотинця основним видом холодної зброї була шабля (*див. додаток В*). При безпосередньому зближенні з ворогом батовий стрій української піхоти припиняв вогонь із мушкетів, перебудовувався у лаву і ставав до рукопашного бою на шаблях. Для відсічі атак ворожої кінноти на піхотний стрій запорожці з високою майстерністю застосовували спосіб рубки шаблею знизу-догори, як з правої, так і з лівої руки. Таким способом рубки козаки користувалися й з коня, що робило їх удари несподіваними для ворога [2, 116].

У козака була шабля бойова („чорна”) і парадна. Існував окремий тип козацької шаблі. На думку І. Свешнікова, це була проста бойова шабля з коротким кривим клинком без повздовжніх різців і з перснем для великого пальця на перехресті. Останнє забезпечувало надійне утримання її в руці при ударах супротивника. Таку шаблю було знайдено на Берестецькому полі бою.

Парадну шаблю (гарно оздоблену) козаки носили при собі у святкові дні та у вільний час. Серед українців шабля вважалась не тільки зброєю, а й невід’ємним елементом національного одягу, користувалась особливою шаную як символ свободи

та лицарства, її називали шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою. За велику честь вважалося мати шаблю, здобуту у ворога в бою.

Знахідки холодної зброї на місці Берестецької битви свідчать, що в окремих ситуаціях бою українськими воїнами використовувалися: бердиш, келеп, чекан, ножі, спис, лук [1, 8].

Бердиш – бойова сокира з довгим держакон і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у смугу-косицю, що кріпилась до держака, підсилюючи кріплення обуха. Під час бою бердиш був закріплений за спиною за пояс мушкетера-піхотинця. Ця зброя призначалася для боротьби з ворожою кіннотою.

Чекан – невелика сокира на короткому держакон, з напівкруглим лезом. Використовувався у рукопашному бою у сполученні з іншою холодною та вогнепальною зброєю.

Ножі козаки носили на поясі, за халявою та в сумці. Крім звичайних – з дерев'яними та кістяними руків'ями – були ножі суцільно металеві, які, можливо (на думку І. Свешнікова), використовувалися як металеві зброя.

Спис мав металевий наконечник завдовжки 27,5-63,5 см та дерев'яний держак – 3,5-4 м. Використовувався переважно козацькою кіннотою у поєднанні з вогнепальною зброєю та шаблею.

Луком користувалися у випадках, якщо застосування вогнепальної зброї ускладнювалося через відсутність боєприпасів, або в дощову погоду коли вологий порох втрачав вибухові властивості. Відстань стрільби з лука коливалася в межах 200-300 кроків, а в окремих випадках сягала 500. При стрільбі з коня відстань польоту стріли збільшувалась на 30-40 %. Лучник міг випустити за хвилину від 8 до 12 стріл, при цьому на відстані 130 кроків майже всі вони влучали у ціль. Стріли для лука зберігалися у сагайдаку, який закріплювався на поясі лучника праворуч [10,73-74].

Отже, холодна зброя козацького війська виготовлялась переважно в Україні, за винятком окремих видів шабель. Таким чином, озброєння української армії середини XVII ст., а також тактика застосування вогнепальної та холодної зброї на полі бою відповідали завданням, які покладались на козацьке військо, та вимогам воєнного мистецтва тих часів.

Козацькі фортифікації

Згідно з універсалами Б. Хмельницького, кожен козак, вирушаючи у похід, крім холодної вогнепальної зброї та боєприпаси до неї повинен був мати двоє коней, а кожні 10 козаків – одного воза, на якому перевозилася зброя, інженерний реманент, продукти харчування тощо. Але віз у козацькому війську був не тільки засобом транспорту, а і засобом бойового застосування. За допомогою возів будувалися рухомий та стаціонарний табори. Розглянемо основи побудови укріплення табору (*див. додаток Г*).

З одного боку, в даному прикладі, табір прикривала ріка, а з трьох інших – поставлені у 4 ряди вози. Кожен віз мав тент, який утримується чотирма дугами. У центрі табору – намети. Першу лінію оборони утворює рів і, очевидно, вал, який винесений за межі возової оборони на деяку відстань. На передньому плані, на валу, встановлені дерев'яні (можливо, сплетені з лози) щити [8, 88].

Козацький віз (завдовжки 2,5 м.) був базою для підрозділу з 10 козаків. Пізніше цю норму – один віз на десять козаків – закріпив у своїх універсалах Б. Хмельницький.

Про великий досвід та професіоналізм запорожців у галузі фортифікації повідомляють чисельні джерела. Турецький мандрівник Евлія Челебі звертає увагу на обладнання табору козацького війська під час походу 1657 р. „Вони розташувались зі східної сторони мадярського табору на іншому березі ріки. Миттево, подібно кротам розривши землю, вони взяли величезний табір у кільце. Виставили навкруги варту. На кургані, зверненому до табору Ракоці вони вирили лінії рівчака і закріпили його сорока-п'ятдесятьма гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір. В проміжках між возами було поставлено багато рушниць” [12, 18].

Такий табір був базою під час зупинки козацького війська для розгортання подальших бойових дій. Розміри його залежали від чисельності війська. Рухомий табір було побудовано у вигляді прямокутника, великі сторони якого складали вози, що рухались один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалось спішене військо. У першому або другому зовнішньому ряду було встановлено

гармати малого калібру, біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою. В середині табору вели коней. Передня і задня сторони прямокутника були незамкнені, їх прикривала кіннота. Захисні функції такого табору були настільки високі, що навіть при однорядності його возів кількісна та тактична перевага ворога зводилась нанівець. Так, Боплан повідомляє: „Я зустрів декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50-60 козаків” [15, 395].

Неприсутність табору досягалась завдяки потужному мушкетно-артилерійському вогню та багаторядності возів. Між цими чинниками існувала зворотно-пропорційна залежність: чим слабкішим був вогонь – тим більше рядів. Наприклад, під час бою під Махнівкою (17 липня 1648 р.) між українським піхотним та польським кінним загонами дощ вивів з ладу вогнепальну зброю. Щоб не дати в цих умовах польській кінноті реалізувати свою перевагу у застосуванні холодної зброї, козаки побудували 12-рядний табір з возів і під його захистом вийшли з бою.

Високі захисні функції табору дозволяли робити пересування війська в оточенні ворога або проривати його оборону. Так, 1621 р. 40-тисячне козацьке військо здійснило марш рухомими таборами територією Молдавії в район Хотинської битви, відбиваючи атаки 100-тисячної кримсько-татарської орди [14, 118].

Рухомий табір з возів використовувався не тільки для оборони, а й для наступу на ворога. Так, 16 грудня 1637 р. повстанське козацьке військо, кероване Павлюком, здійснило під Кумейками наступ табором на позиції польської армії. Влітку, 27 липня 1648 р., наказний гетьман М. Кривоніс на чолі 16-тисячного війська під мушкетно-артилерійським вогнем ворога здійснив у районі Старокостянтинова під захистом табору форсування р. Случ, лівий берег якої обороняв Я. Вишневецький.

Козацький рухомий табір з возів будувався залежно від тактичної ситуації і мав на меті створення штучної перепони для ворога на відкритій, рівнинній місцевості. Для його побудови використовувалися звичайні, але міцні обозні вози, обладнані пристосуванням для запрягання коней з обох кінців. Знайдена І. Свешніковим на місці Берестецької битви (1651 р.) дерев'яна вісь воза, обкована залізом, свідчить, що козацький віз відрізнявся від селянського своєю міцністю, для досягнення якої застосовувалося металеве підсилення несучих його вузлів [9, 7].

Основним способом підвищення захисних функцій, тобто неприступності, табору було збільшення кількості возових рядів (до 6-12). З цією побудовою поєднувалися широке використання артилерії малого калібру, що вела вогонь під час руху з возів, а також швидкострільність та влучність мушкетного вогню козаків-піхотинців, що рухались біля свого воза батовим строєм. Наближення ворожої кінноти до такого табору ближче далекобійності вогнепальної зброї було для неї згубним кроком. Тому бій безпосередньо біля возів козацького табору був винятком.

Якщо ж табір зупинявся для тривалої оборони, то козаки виконували фортифікаційні роботи біля свого воза. Товариш (десятник) – командир цього маленького підрозділу – розподіляв обов'язки поміж козаками і керував ними у бою. Є підстави також вважати, що козаки цього підрозділу мали розподіл обов'язків на випадок бою безпосередньо біля свого воза.

Досвід використання рухомого козацького табору свідчить, що, якщо він був майже неприступним у степу, то на складній нагірній місцевості з ярами, болотами та дібровами виникала небезпека його розриву: у першу чергу гинуть від куль упряжні коні, бо супротивник має можливість непомітно підійти до табору. За цих умов важливого значення набуває необхідність зменшення громіздкості табору за рахунок зменшення чисельності війська, яке він прикриває. Аналіз бойових дій під час Національно-визвольної війни свідчить, що полки української армії мали у середньому 3-4 тис. осіб, а розрахунки показують, що розміри шестирядного табору з возів такого полку були: завдовжки 300-400 м, а завширшки – 60-70 м. Це забезпечувало йому високу мобільність та надійні захисні функції.

Отже, для козацького війська табір з возів став провідним бойовим порядком. Проте, козацький табір не перетворився на рід війська, а залишився протягом віків бойовим порядком формувань козаків. Піхотинець під захистом воза досягав ліквідації тактичної переваги кіннотника, але поступався при цьому важливим параметром бою – маневреністю, внаслідок чого мав обмежені можливості для наступальних дій.

Висновки

Виникнення та розвиток козацького війська як збройних сил Української держави відбулося під впливом поглядів, які існували в козацькому середовищі. Іншими словами Запорозька Січ як державне утворення мала свою воєнну доктрину, яка визначала характер побудови війська, його військову мету та способи використання.

Досвід побудови армій у минулому свідчить, що основні положення воєнних доктрин викладались у військових статутах та порадниках (інструкціях). Такий військовий статут існував і в Запорозькій Січі. Так, у своїх наказах та універсалах Б. Хмельницький неодноразово вказує, що покарання козаків за пограбування населення має здійснюватися згідно зі статтями статуту Війська Запорозького.

Козаки мали свої способи застосування зброї. Очевидно, існувала відповідна система бойової підготовки, основний зміст якої фіксувався в досвіді вчителів-наставників (радників), а можливо, і в статуті війська. Широке, на високому рівні професійності, застосування на полі бою таких бойових порядків, як табір, лава, розгартіяш тощо, свідчать про те, що на Січі військова справа мала системний характер, тобто реалізовувалася в межах воєнної доктрини.

Отже, вивчення козацького комплексу озброєння та військового забезпечення дозволяє визначити зовнішні економічні й культурні зв'язки українського козацтва, які відбилися своїм впливом на козацькій зброї та козацькому забезпеченні. Та що найважливіше – воно розкриває бойові можливості козацького війська, вдосконалює наші уявлення про його тактику, про військову та політичну стратегію, тобто про визначення засобів боротьби з ворогами, серед яких були й військові союзи, які дозволяли компенсувати сильні сторони козацького війська.